

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ В ЗАКАРПАТТІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

TO THE PROBLEM OF THE BOARDING SCHOOLS ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT PROCESS PERIODIZATION IN THE TRANSCARPATIA IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

У статті розглядається питання періодизації процесу становлення та розвитку закладів інтернатного типу в Закарпатті першої половини ХХ століття. У контексті територіального входження закарпатських земель до складу різних держав (Австро-Угорська імперія, Чехословацька республіка, Угорщина) визначено зумовленість періодизації дослідження соціально-економічними, суспільно-політичними та культурно-освітніми умовами, що призвели до наслідково-залежних перетворень в організації, управлінні, структурі, змісті діяльності інтернатних закладів регіону.

Ключові слова: заклади інтернатного типу, періодизація, Закарпаття, Австро-Угорщина, Чехословацька, Угорщина.

В статье рассматривается вопрос периодизации процесса становления и развития учреждений интернатного типа в Закарпатье в первой половине ХХ века. В контексте территориального вхождения закарпатских земель в состав различных государств (Австро-Венгерская империя, Чехословацкая республика, Венгрия) определена обусловленность периодизации исследования социально-экономическими, общественно-политическими и культурно-образовательными условиями, которые привели к следственно-зависимым преобразованиям в организации, управлении, структуре, содержании деятельности интернатных учреждений региона.

Ключевые слова: учреждения интернатного типа, периодизация, Закарпатье, Австро-Венгрия, Чехословакия, Венгрия.

The Transcarpathia in the first half of the twentieth century was a part of various state structures

(the Austro-Hungarian Empire, the Czechoslovak Republic, Hungary), which contributed in the development of the boarding education system in terms of their activities legislative regulation, teaching staff training for work in these institutions, the state supervision at orphans and children without parental care, as well as children who need special educational conditions and education in connection with the physical and mental development characteristics implementation. Due to the fact that the chronological framework of our research is determined in 1901–1945, an important role belongs to the periodization problem, which will outline the main trends in the residential institutions development in Transcarpathia during the period under study. Under the residential institutions formation and development process in the Transcarpathian region in the first half of the twentieth century, we understand the consequent-dependent transformations in their organization, management, structure, and activities content determined by the state-territorial subordination of the region. Objectively-historical conditions led us to distinguish the following main stages in the residential institutions establishment and development in the Transcarpathian region in the first half of the twentieth century: the first stage – 1901–1919 – the Austro-Hungarian period (the legal and regulatory basis creation for the functioning of state institutions of boarding schools type); the second stage – 1919–1938 – Czechoslovak period (improvement of the educational and educational work system in residential institutions); the third stage – 1939–1944 – Hungarian period (spread religious and public organizations influence on the boarding school education development).

Key words: residential institutions, periodization, Transcarpathia, Austria-Hungary, Czechoslovakia, Hungary.

УДК 37.018.3. 47.7. (09) «1901/1945»

Черепаня М.Т.,
асистент кафедри педагогіки
дошкільної та початкової освіти
Мукачівського державного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді. Зміну вектору суспільного розвитку й перехід до ринково-демократичних відносин супроводжує низка суперечностей, результатом яких є зниження рівня матеріального забезпечення населення, різке збільшення захворюваності дітей, поширення соціального сирітства, безпритульності, зростання дитячої злочинності, що вимагає від державних органів управління освітою, педагогічної науки нових, нестандартних підходів у розв'язанні проблем освіти, оздоровлення, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей, які потребують особливих умов для забезпечення їх розвитку. Інтернатні заклади освіти завжди відігравали важливу роль у розвитку педагогічної теорії і практики, оскільки вони є складовою частиною процесу вдосконалення системи освіти. Закарпаття пер-

шої половини ХХ століття входило до складу різних державних утворень (Австро-Угорська імперія, Чехословацька республіка, Угорщина), кожне з яких зробило свій вклад у розвиток системи інтернатної освіти в плані законодавчого врегулювання їх діяльності, підготовки педагогічних кадрів до роботи в цих закладах, здійснення державного нагляду за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також дітьми, які потребують особливих умов навчання та виховання у зв'язку з особливостями фізичного та розумового розвитку. Отже, оскільки хронологічні рамки в нашому науковому дослідженні визначаються 1901–1945 рр., то важлива роль належить проблемі періодизації, яка дозволить окреслити основні тенденції в розвитку закладів інтернатного типу в Закарпатті впродовж досліджуваного періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В історико-педагогічному вимірі питання становлення, розвитку та діяльності закладів інтернатного типу вивчали В. Виноградова-Бондаренко (виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ ст.), Л. Гребінь (організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-ті – середині 30-х рр. ХХ ст.), В. Золотоверх (становлення та розвиток дошкільних закладів для дітей із психофізичними вадами в системі спеціальної освіти України кінця ХІХ – початку ХХ ст.), О. Парашевіна (роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. в Україні), І. Плугатор (теорія і практика опіки дітей та молоді в Україні (1945–1990 рр.)), В. Покась (становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні 1917–2000 рр.), Л. Рябкина (соціально-виховна діяльність шкіл-інтернатів першої половини ХХ ст.), Т. Янченко (проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.) та ін. В історико-регіональному аспекті проблеми виникнення, становлення та розвитку інтернатних закладів, дитячих будинків і притулків досліджувалися А. Аблятиповим (становлення та розвиток інтернатних закладів АР Крим у 1920–2000 рр.), О. Ільченко (виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20–30 рр. ХХ ст.), Н. Касьяновою (боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі 1943–1953 рр.), М. Соловей (діяльність дитячих будинків Донбасу в 1943–1965 рр.) тощо. Серед закарпатських науковців питання організації життєдіяльності інтернатних закладів вивчалося Б. Качуром, А. Машкаринець-Бутко, П. Стрічком, М. Талапканичем, В. Химинцем. Разом із тим слід зазначити, що їхні дослідження переважно інтерпретують розвиток закладів інтернатного типу періоду після 1945 р., коли Закарпаття ввійшло до складу Української Радянської Соціалістичної республіки.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питання періодизації розвитку закладів інтернатного типу в Закарпатті першої половини ХХ століття не було предметом окремого дослідження, адже аналіз сучасних історико-педагогічних досліджень (монографій, дисертацій, публікацій) та документально-фактологічних матеріалів Державного архіву Закарпатської області засвідчив, з одного боку, актуальність питання розвитку та модернізації діяльності закладів інтернатного типу і наявність ґрунтового досвіду його реалізації в дитячих притулках, закладах інтернатного типу, альтернативних формах організації виховання дітей-сиріт Закарпаття першої половини ХХ століття, а з іншого – відсутність цілісного дослідження, де б визначались соціально-педагогічні основи становлення закла-

дів інтернатного типу Закарпаття, з'ясовувались їхні місце і роль у системі освіти державних утворень, до складу яких входило Закарпаття в різні історичні періоди, визначалися зміст, провідні тенденції та особливості адміністративно-організаційного устрою тощо.

Мета статті – обґрунтування періодизації становлення та розвитку закладів інтернатного типу в Закарпатті в першій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Працюючи над періодизацією процесу становлення і розвитку закладів інтернатного типу в Закарпатті першої половини ХХ століття ми виходили з наукового доробку Н. Гупана, Н. Дем'яненко, І. Зайченка, О. Сухомлинської та інших. Зокрема, автор численних історико-педагогічних досліджень та розробник методології історико-педагогічного дослідження О. Сухомлинська зазначає: «Проблема періодизації розвитку будь-яких явищ, тобто визначення певних періодів, – одна з найбільш складних, комплексних і багаторівневих проблем наукового знання. Вона потребує досконалого знання про об'єкт дослідження, про суміжні з ним науки <...> Від того, що береться за основу періодизації, який контекст вкладаємо в той чи інший період, що виступає рушійною силою зміни періоду, відбувається розгортання певного науково-дослідницького поля» [8, с. 47]. Н. Гупан трактує «періодизацію» як «логічне розмежування досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики його відносно самостійних окремих етапів. Така характеристика повинна відображати як загальні закономірності розвитку суспільного життя, так і специфічні, а також суттєві складники основних методів і форм ґенези проблеми» [1, с. 19]. Разом із тим ми абсолютно погоджуємося й виходимо з висновків О. Сухомлинської щодо необхідності розглядати періодизацію в контексті того, що «освітній простір знаходиться здебільшого в соціальній сфері, відображає соціальні, політико-правові, економічні й ідеологічні процеси. Саме вони вкупі з педагогічними процесами задають параметри шкільної політики, функціонування освіти і виступають фундаментом для періодизації розвитку школи» [8, с. 48], а в нашому випадку – періодизації становлення та розвитку закладів інтернатного типу.

Слід зазначити, що в історико-педагогічних дослідженнях важливу роль відіграють хронологічні рамки, в межах яких досліджуються ті або інші процеси, й, відповідно, здійснюється періодизація. У нашому випадку – це перша половина ХХ століття, яка для сучасного Закарпаття характеризується його територіальною приналежністю до складу трьох державних утворень – Австро-Угорщини (до 1919 р.), Чехословаччини (1919–1938 рр.) та Угорщини (1939–1944 рр.), кожне з яких характеризувалося певними особливостями соціально-економічного, суспільно-політичного і

культурно-освітнього життя. Незважаючи на те, що характерність політичних систем вищезазначених державних утворень була неоднозначна, відповідно, різними були й методи формування органів державної та місцевої влади, в структурі суспільно-політичної діяльності кожної держави особливе місце відводилось здійсненню обов'язкової державної політики щодо вирішення питання соціальної підтримки, навчання та виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дітей з вадами фізичного та психічного характеру.

На основі аналізу історичних джерел досліджуваного періоду, систематизувавши певну кількість архівних матеріалів щодо регламентування діяльності закладів інтернатного типу в Закарпатті на початку ХХ століття, слід зазначити, що хронологічно першою в розробленні законодавства відносно заснування, становлення та розвитку інтернатних закладів на території Закарпаття була влада Австро-Угорщини. У 1867 році Угорщина домоглася рівних прав з Австрією, і була створена Австро-Угорська монархія [6, с. 292], яка призвела до ряду перетворень, серед яких – офіційне оголошення національної рівності в закладах державного значення, судах, школах тощо. Разом із тим початок ХХ століття не приніс особливого покращення жителю Закарпаття, незважаючи на зростання реформ у сфері аграрної та лісової промисловостей, наявність певних позитивних змін у розвитку інфраструктури в містах та містечках. На відміну від сільської місцевості, особливо віддалених та гірських сіл, закарпатські землі відносились до аграрно-сировинного «продукту» австрійського та угорського капіталу, що не давало можливості для прогресу економічної сфери, стабільності в забезпеченні роботою населення міст та сіл. Така гостра економічна занедбаність наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття породила масову еміграцію населення до інших країн. «Більшість емігрантів, – як зазначається в дослідженні А. Олашина, – становили малоземельні селяни, ремісники, лісоруби. Таким чином, у 1899–1913 роках із території Закарпаття емігрувало понад 120 тисяч жителів. З 1870-го до 1920-го року чисельність закарпатців-емігрантів становила 420 тисяч людей» [7, с. 86].

З початком Першої світової війни становище жителів краю сильно погіршилося. Адже в перші дні проходження воєнних операцій економіка краю значно занепадає, народ Закарпаття накрила хвиля різних епідемій, доросле чоловіче населення проходило невідхильну масштабну мобілізацію. Діти, залишені без догляду та будь-якої батьківської підтримки, змушені були самостійно дбати про домашнє господарство або вдаватися до жебракування, покинувши власні домівки. Отже, за часи перебування Закарпаття під впливом Австро-Угорської влади відбулося чимало змін та соціально-

політичних переворотів, які виступили детермінантами необхідності створення закладів інтернатного типу: зниження життєвого рівня в сільській місцевості, а також у гірських районах унаслідок обезземелення селян; збільшення міграційних процесів (урбанізація, міграція вглиб Австро-Угорської імперії, еміграція до інших континентів); збільшення кількості соціальних сиріт через вплив міграції населення й бідності; збільшення кількості дітей, які потребували спеціального догляду у зв'язку з певним захворюванням.

Нижня хронологічна межа нашого дослідження зумовлена тим, що угорський уряд ще на початку ХХ століття розпочав роботу над розробленням нормативно-правової бази, яка регламентувала діяльність щодо заснування, розвитку та становлення закладів інтернатного типу. В цьому напрямку визначальними стали два основні закони – Закон VIII «Про державні дитячі притулки» (1901 р.) [9] та Закон XXI «Про дітей, які досягли 7-річного віку та потребують державної допомоги» (1901 р.) [10]. Закон VIII «Про державні дитячі притулки» структурований вісьмома параграфами. У §1 зазначено, що для дітей, позбавлених батьківської опіки, та дітей віком до 7 років необхідно створити державні центри по догляду за дитиною (дитячі притулки) [9, § 1]. Далі законом передбачалося, що в державних дитячих притулках можуть перебувати лише діти хворі, слаборозвинені, а також такі, які потребують особливого догляду та медичного обслуговування; інші – влаштовуються поза такими закладами [9, § 2]. Дія Закону XXI «Про дітей, які досягли 7-річного віку та потребують державної допомоги» розповсюджувалась на захист прав дітей, старших 7-річного віку, які не можуть бути поміщені до муніципальних або приватних дитячих притулків чи до інших благодійних установ та організацій, до 15 років залишаються перебувати в державних дитячих будинках. Отже, після досягнення 7-річного віку діти, які офіційно вважаються покинутими, також можуть бути допущені до державних закладів догляду за дитиною до досягнення 15 років [10, § 1]. Діти віком від 7 до 15 років – вихованці державних дитячих будинків – можуть проживати в дитячих будинках або в надійних опікунів, передусім у фермерів та ремісників. Державні дитячі будинки зобов'язані забезпечити для обдарованих вихованців – з метою їх подальшого розвитку – навчання в різних державних навчальних закладах на повному державному утриманні [10, § 2]. Витрати на догляд (утримання, виховання та навчання) дітей віком від 7 до 15 років, які перебувають у державних дитячих притулках, здійснюються муніципальними органами. Отже, прийняття цих двох законів стали відповідною точкою у створенні закладів інтернатного типу, забезпечення і здійснення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які потребували спе-

ціальних умов освіти й виховання в Закарпатті на початку ХХ століття.

Після завершення Першої світової війни відбувся територіальний перерозподіл кордонів багатьох європейських держав, у тому числі й Австро-Угорщини, до складу якої входила сучасна територія Закарпаття. У результаті рішень Паризької мирної конференції у Версалі та відповідно до Сен-Жерменської угоди від 10 вересня 1919 р. і Тріанонської угоди від 4 червня 1920 р. [4, с. 30–31, 480], закарпатські землі ввійшли до складу нового державного утворення – Чехословацька Республіка. Зокрема, була утворена єдина адміністративно-територіальна одиниця – Підкарпатська Русь із центром у м. Ужгород, яка Конституцією Чехословаччини § 3, п. 2 визначалася як суб'єкт, наділений «найширшою автономією, узгоджуваною з єдністю Чехословацької республіки» [2, арк. 35]. Для Чехословацького періоду характерними були такі соціально-економічні умови, як зростання кількості дітей-сиріт, у тому числі й соціальних, у зв'язку з втратою годувальників у роки I Світової війни; низький рівень медичного забезпечення та культури гігієни, особливо у віддалених та гірських районах краю, що призвів до поширення різноманітних захворювань. Урядом Чехословаччини у 1919 р. були створені адміністративні підрозділи – реферати – шкільні (координували діяльність із питань освіти та шкільництва) та у 1920 р. – соціальної опіки (здійснення опіки над молоддю, ветеранами війни, а також соціального захисту населення). Діяльність закладів інтернатного типу регламентувалися вже діючими австро-угорськими законами та новими законами (Закон 256 «Про захист дітей-сиріт та дітей, народжених поза шлюбом» (1921 р.), Закон 56 «Про всиновлення» (1928 р.), Закон 29 «Про державний захист дітей-сиріт та дітей, народжених поза шлюбом» (1930 р.)), які визначали вимоги до діяльності інтернатних закладів, їх організацію та управління, здійснення державного контролю над їхньою діяльністю. Розвитку набула підтримка закладів інтернатного типу державними установами (Земельна опіка над молоддю з її дванадцятьма районними філіями) і благодійними фондами та організаціями (Чехословацький Червоний Хрест, Охорона матерів і дітей, Масарикова Ліга проти туберкульозу, Союз чехословацьких скаутів та ін.

11 жовтня 1938 р. Чехословацький уряд надав декларовану Конституцією 1923 року автономію закарпатському краю, що дозволило розпочати підготовку до виборів першого сейму Карпатської України. 15 березня 1939 року сейм проголосив незалежність Карпатської України, яка стала республікою на чолі з президентом А. Волошиним [5, с. 242–243], але проіснувала вона всього кілька днів й надалі угорські війська ввійшли до Карпатської України з метою повернути закар-

патські землі до складу своєї історичної батьківщини – Угорщини, до складу якої вони входили до 1919 року [7, с. 137–138]. Отже, закарпатські землі опинилися в складі Угорщини, що знову призвело до ряду змін суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього характеру. У складі Угорщини Закарпаття перебувало впродовж II Світової війни. Фоном для розвитку закладів інтернатного типу цього періоду стали: політичне відновлення законів угорського уряду, початок Другої світової війни, поглиблення економічної та демографічної криз, що вплинуло на кадрове та матеріально-технічне забезпечення освітнього процесу в цих закладах. З огляду на це особливу підтримку в забезпеченні життєдіяльності дитячих будинків й інших закладів інтернатного типу надавали релігійні та громадські (Ліга захисту дітей, «Левенте», «Угорець за угорця») організації.

У листопаді 1944 року після завершення воєнних дій відбулося приєднання закарпатських земель до Радянської України. І вже у грудні 1944 року делегати I педагогічного конгресу вчителів та професорів Закарпатської України вирішили перебудувати існуючу в Закарпатті систему освіти за взірцем радянської школи. З цією метою 20 квітня 1945 року був прийнятий «Декрет Народної Ради Закарпатської України про перехід шкільного виховання у відання держави», в якому зазначається: «§ 1 Навчання та виховання молоді на території Закарпатської України є справою держави, якій приналежить найвище управління всього виховання, навчання, догляд за ним <...> § 2 Школи всіх категорій та ступенів, а також дитячі садки – матерські школи, захорони на території Закарпатської України є державними. Будинки і приналежне до них все рухоме та нерухоме майно, яке дотепер знаходилося в користуванні шкіл і шкільних гуртожитків, служать і надалі для потреб школи» [3, арк. 1]. Прийняття «Декрету Народної Ради Закарпатської України про перехід шкільного виховання у відання держави» у 1945 році, який призвів до перебудови закладів опіки для дітей-сиріт та інших закладів інтернатного типу за радянським взірцем у Закарпатті, зумовив вибір верхньої хронологічної межі нашого дослідження.

Висновки. Під процесом становлення і розвитку закладів інтернатного типу в Закарпатті періоду першої половини ХХ століття ми розуміємо наслідково-залежні перетворення в їх організації, управлінні, структурі, змісті діяльності, що детерміновані державно-територіальним підпорядкуванням регіону. Хронологічні рамки нашого дослідження та об'єктивно-історичні умови зумовили виокремлення нами таких основних етапів у становленні та розвитку закладів інтернатного типу в Закарпатті першої половини ХХ століття: I етап – 1901–1919 рр. – австро-угорський період

(створення нормативно-правової бази для функціонування державних закладів інтернатного типу); II етап – 1919–1938 рр. – чехословацький період (удосконалення системи освітньо-виховної роботи в закладах інтернатного типу); III етап – 1939–1944 рр. – угорський період (поширення впливу на розвиток інтернатної освіти релігійних та громадських організацій).

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : А.П.Н., 2002. 224 с.
2. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. 28 (Реферат освіти Підкарпатської Русі. м. Ужгород, 1923). Оп. 2. Спр. 574 (Текст конституції Чехословаччини в перекладі 1923 р.). 68 арк.
3. ДАЗО. Ф. Р-177 (Уполномоченный Народной Рады Закарпатской Украины по делам просвещения г. Ужгород Закарпатской Украины, 30 марта 1945 г. – 11 сентября 1945 г.). Оп. 1. Спр. 44 (Распоряжения уполномоченного НРЗУ по делам образования о

переводе церковных и частных школ в ведение государства). 20 арк.

4. Дипломатический словарь : в 3-х т. 4-ое изд. Москва : Наука, 1986. Т. III: С-Я. 752 с.

5. Кузьминець О., Калиновський В. Дігтяр П. Історія держави і права України : навч. посібник. Київ : Україна, 2000. 429 с.

6. Нариси історії Закарпаття / авт. колектив: І.М. Гранчак та ін. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1993. Том I (з найдавніших часів до 1918 року).

7. Олашин А.В. Історія Закарпаття. Мукачево, 1992. 212 с.

8. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем. Київ : А.П.Н., 2003. 68 с.

9. 1901. évi VIII. Törvénycikk az állami gyermekmenhelyekről. URL: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=68221901>

10. 1901. évi XXI. Törvénycikk a közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról. URL: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=683>